

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК ТАКТИЧНИЙ ЗАСІБ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ

ПИЛИПЕНКО Ганна Миколаївна - науковий співробітник центру наукових досліджень економіко-правового факультету Донецького національного університету

УДК 343.13

Стаття посвячена дослідженню сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. В статті наведено теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень по проблемам призначення судової експертизи слідчим та суддею. Підкреслено, що судовою експертизою як засобом тактики слід надавати перевагу найбільш ефективній, якщо вона відповідає наступним критеріям: 1) законність, науковість та етичність відносно розслідування злочинів; 2) доступність; 3) ситуативна обумовленість (або виборочність); 4) системність. Також автор наводить аргументи на користь того, що розвиваючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, необхідно обов'язково звертати увагу на призначення судової експертизи як самостійного засобу тактики.

Ключові слова: вимоги до тактичних засобів, засіб криміналістичної тактики, криміналістика, предмет доказування, слідчий, експерт, судова експертиза.

Забезпеченню швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду повною мірою покликана сприяти судова експертиза. Наразі для того, щоб правильно застосовувати можливості судової експертизи, слідчий має орієнтуватися в питаннях теорії та практики її призначення, адже з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) про-

цесуальний порядок збору доказів слідчим суттєво змінився. Принадно зауважимо, що криміналістична наука на основі своїх наукових досліджень і розробок пропонує слідчим та суддям науково обґрунтовані й перевірені практикою засоби, прийоми та методи збирання і дослідження доказів для розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Означене зумовлює актуальність вивчення сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів.

Питання судової експертизи як комплексно, так і розрізнено досліджували такі російські та українські науковці: Р.С. Белкін, І.М. Каплунов, Н.І. Клименко, В.О. Коновалова, Ю.Г. Корухов, М.В. Костицький, Л.В. Кочнева, А.Ю. Краснобаєва, Г.Є. Макушкіна, О.М. Моїсєєв, Н.Я. Паліашвілі, А.К. Педенчук, І.Л. Петрухін, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, О.Р. Шляхов, М.Г. Щербаковський та багато ін. Втім навіть сьогодні проблемним питанням залишається дослідження сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. Назване є метою цієї статті.

У практичній діяльності з розслідування злочину слідчий послідовно вживає певних заходів, – це, зокрема, побудова версій, планування розслідування, підготовка і проведення негласних, розшукових слідчих дій, призначення судових експертиз. Названі структурні елементи криміналістичної тактики обслуговують відповідні групи тактич-

них прийомів і методики їх застосування. На думку В. О. Коновалової та В. Ю. Шепітька, тактичним прийомом можна вважати найбільш раціональний і ефективний спосіб здійснення процесуальної дії за певних обставин його реалізації [1, с. 97]. Родовим для тактичного прийому є поняття криміналістичного прийому, видами якого є техніко-і тактико-криміналістичні прийоми [2, с. 5]. Перші орієнтовані на застосування в розслідуванні злочинів техніко-криміналістичних засобів, другі – на організацію та планування розслідування, підготовку й проведення слідчих дій, судових експертиз, обрання особою, яка провадить розслідування, певної лінії поведінки. Тому за аналогією ми вважаємо, що слідча дія, тактична лінія поведінки (наприклад тактичний прийом, операція) та судова експертиза є засобами криміналістичної тактики.

У криміналістичній тактиці нарівні з дослідженням тактичних прийомів чільне місце посідає тактика слідчих дій [3, с. 451]. Це зумовлено неможливістю одержати і застосувати беззаперечні докази інакше, аніж через слідчі дії, внаслідок чого всі проблеми криміналістичної тактики підлягають розгляду через призму слідчих дій. Загальна ж теорія судової експертизи має вигляд окремої теорії (вчення) – це система положень про певні явища реальної дійсності. Адже вона слугує підмурівком для формування теоретичних засад різних родів, видів і класів експертиз, базуючись на єдності інтегрованої природи всіх родів і видів судових експертиз [4, с. 86]. У цьому сенсі Р. С. Белкін справедливо зазначав, що в криміналістиці немає місця загальнотеоретичним проблемам судової експертизи [5, с. 152].

Зрештою, в аспекті практичної реалізації положень криміналістичної тактики діяльність слідчого з призначення судової експертизи заслуговує на окрему увагу, зокрема в сенсі практичних складностей такої діяльності на стадіях підготовки та призначення судових експертиз, застосування одержаних результатів. До того ж, кожний вид діяльності має свого основного суб'єкта (відповідно слідчого або судового експерта, що наділені процесуальною самостійністю та користуються відповідними правами, ма-

ють свої обов'язки) [6]. Отже, розглядаючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, обов'язково необхідно приділяти увагу призначенню судової експертизи як самостійного засобу криміналістичної тактики.

Здійснений нами аналіз підходів науковців до сутності та критеріїв допустимості тактичного прийому як основного засобу й структурного елемента тактики будь-якої дії дозволяє визначити, що судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективним, якщо відповідатиме певним критеріям, як-от: 1) законність (означає відповідність вимогам закону), науковість (відповідність науковим даним, покладеним в основу його формування) і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність (вільне використання слідчим); 3) ситуаційна зумовленість (або вибірковість); 4) системність (тобто спрямованість на виявлення доказової інформації, що належить до всього комплексу доказів). Розглянемо кожний окремо.

1. Судова експертиза повинна відповідати законним, науковим та етичним вимогам щодо розслідування злочину.

Згідно зі ст. 69 чинного КПК, експертом у кримінальному провадженні є особа, наділена науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, котра, відповідно до Закону України «Про судову експертизу», має право на проведення експертизи і якій доручено здійснити дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, й надати висновок із питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Законодавець чітко окреслює права та обов'язки означеного учасника кримінального провадження, при цьому звертаючи увагу на відповідальність експерта за невиконання покладених на нього обов'язків, серед яких невідкладне повідомлення особи, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у експерта необхідних знань або без залучення інших експертів, та в разі виникнення сумнівів щодо змісту й обсягу доручення за необхідності

його уточнення. Доречно нагадати, що слідчий несе персональну відповідальність за збір доказів, законність та своєчасність здійснення процесуальних дій. А отже, попри можливість самовідводу експерта, саме слідчий повинен особисто вивчати компетентність спеціаліста, залучуваного як експерт, роз'яснювати йому права і обов'язки, особисто попереджати про кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків, а також за дачу завідомо неправдивого висновку. Отож, на додаток до додержання прямих норм закону щодо призначення судової експертизи, за умови здійснення визначених організаційних дій судова експертиза відповідатиме законним, науковим та етичним вимогам.

2. Судова експертиза повинна бути вільно застосовуваною слідчим (доступність). Можливість безперешкодного призначення судової експертизи слідчим пов'язана з правильним визначенням ним предмета експертного дослідження.

В. Д. Арсеньєв визначив предмет експертизи як сторони, властивості та співвідношення її об'єктів, досліджуваних засобами, методами, методиками експертизи з метою розв'язання питань, які мають значення за справою та перебувають у межах спеціальної компетенції відповідної галузі знань [7, с. 4-5]. За переконанням дослідника, в понятті предмета синтезовані поняття об'єкта експертизи (як матеріального носія інформації про фактичні обставини, що пізнаються засобами експертизи); експертних завдань (чи питань), які підлягають розв'язанню; методів експертного дослідження. Також В. Д. Арсеньєв відмічає взаємозв'язок предмета експертизи з предметом доказування, наголошуючи, що кожний елемент предмета доказування може бути віднесений як до предмета судової експертизи, так і до предмета іншої слідчої дії, але водночас складовою предмета судової експертизи не може бути кримінально-правова оцінка обставин справи [8, с. 5]. Ми не повністю згодні з наведеною позицією, адже зв'язок предмета доказування та предмета судової експертизи, безумовно, існує, втім як окремого й загального.

Усе ж ближчою нам видається позиція -

Г. М. Нагорного, котрий вважає термін «предмет судової експертизи» компонентним, а його складниками питання, розв'язувані за допомогою спеціальних знань; фактичні відомості, що підлягають установленню на основі спеціальних знань; установлення фактичних відомостей і розв'язання завдань на основі застосування спеціальних знань; матеріальні об'єкти чи обставини справи, які підлягають дослідженню на основі спеціальних знань [9, с. 32]. Базуючись на віднесенні фактичних відомостей, що підлягають установленню шляхом експертизи, до предмета доказування, можна стверджувати, що вимога доступності призначення судової експертизи для слідчого означає правильне визначення ним відомостей, що належать до предмета доказування та підлягають установленню в результаті такої форми застосування спеціальних знань, як судова експертиза.

3. Призначення судової експертизи є ситуаційно зумовленим (вибірковість).

У вузькому сенсі слідча ситуація є сукупністю відомостей про злочин та умови його розслідування на певному етапі, чим варто пояснювати вибір методів і засобів установлення істини у справі [10, с. 185]. Інакше кажучи, така слідча ситуація визначає черговість та особливість проведення засобів криміналістичної тактики. Переважна більшість криміналістів зводить зміст слідчої ситуації до однієї чи двох найголовніших умов розслідування, що дає можливість типізувати ситуації, відповідно визначивши певний алгоритм дій під час розроблення окремих криміналістичних рекомендацій [10, с. 185]. У практичній діяльності слідчий, зіставляючи конкретну (реальну) слідчу ситуацію з типовою, обирає напрямки розслідування, висуває версії, визначає програму дій, обирає тактику слідчих дій, а також визначає необхідність судової експертизи й перелік питань.

Конкретні слідчі ситуації розслідування кримінальної справи мають різноманітний характер, а отже, укласти їх у типові рамки неможливо. Тому орієнтовні переліки питань, що можуть бути винесені на експертизу, наведені в багатьох літературних джерелах [11; 12]. Окремі вчені вважають,

що питання експертам різних спеціальностей обов'язково повинні відображати обставини конкретної справи, у зв'язку з чим складання якихось стандартних питань є недоцільним [13]. Зокрема, С. Остроумов та С. Фортинський переконані, що немає можливості намітити коло питань, які підлягають розв'язанню експертом-бухгалтером, що стало би загальним для всіх кримінальних справ. Ми вважаємо, що такі переліки мають орієнтований характер, а кожне окреме питання в разі призначення конкретної експертизи є зумовленим реальною слідчою ситуацією у справі. Втім варто зауважити, що за окремими категоріями справ питання, які мають обов'язково ставитись перед експертами, визначені судовою практикою і законодавством.

З огляду на наведене, слушною видається позиція С. С. Бичкової, котра, враховуючи наукові розробки в теорії цивільного та кримінального процесів, виокремила основні вимоги, які повинен пред'являти суд до питань, що підлягають розгляду експертом. Зокрема, вони повинні:

- а) впливати з матеріалів справи;
- б) вимагати застосування спеціальних знань у формі експертизи (звідси виникає заборона ставити перед експертом питання довідкового, а також правового характеру);
- в) відповідати предмету призначуваної експертизи;
- г) бути сформульованими з урахуванням наукових можливостей відповідного виду дослідження;
- г) бути визначеними, ясними, конкретними і, при можливості, лаконічними;
- д) викладеними послідовно, тобто логічно доповнювати одне одного і впливати одне з іншого [14, с. 243]. До того ж, перелік питань повинен бути повним, мати вичерпний характер.

4. Судова експертиза спрямована на виявлення доказової інформації, що належить до всієї сукупності доказів (системність).

Практична проблема щодо цієї вимоги виникає тоді, коли висновок експерта не збігається з усім комплексом доказів у справі або взагалі суперечить усім іншим доказам. Результатом оцінки висновку експерта може стати призначення повторної експертизи.

Повторна експертиза, власне, є засобом перевірки первинного висновку. Хоча жодною законодавчою нормою не встановлено перевагу висновку повторної експертизи відносно первинної.

Це означає, що повторна експертиза не є експертизою за експертизою, позаяк об'єктом її дослідження не є питання «Чи є правильним висновок первинної експертизи?» Проте саме призначення повторної експертизи дозволяє визнати помилковим первинний висновок щодо неможливості вирішення питання по суті, що на практиці дехто вважає непідтвердженим, тобто не помилковим [15, с. 46]. Ми повністю згодні з В. М. Абрамовою, яка зауважує, що висновок про неможливість вирішення питання по суті слід вважати помилковим унаслідок необґрунтованості у двох випадках: 1) якщо повторну експертизу проведено за тими самими матеріалами, але наявність знань у експерта, застосування необхідних технічних засобів і відповідних методів дозволили виявити інформацію в об'єкті, достатню для формулювання іншого висновку; 2) якщо в разі повторної експертизи були запитані додаткові матеріали (відомості), які також дозволили розширити обсяг інформації та сформулювати більш визначений висновок. Тож призначення первинної чи повторної судової експертизи буде ефективним засобом криміналістичної тактики за умови спрямування експертизи на виявлення доказової інформації, що належить до сукупності доказів.

Таким чином, можна зробити певні висновки. Із позицій слідчої діяльності, судова експертиза може розглядатися як самостійний засіб криміналістичної тактики в аспекті діяльності слідчого. Судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективною, якщо відповідатиме певним критеріям, а саме: 1) законність (означає відповідність вимогам закону), науковість (відповідність науковим даним, покладеним в основу його формування) і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність (вільне використання слідчим); 3) ситуаційна зумовленість; 4) системність (тобто спрямованість на виявлення доказової інформації, що належить до всієї сукупності доказів).

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню сучасної судової експертизи з позицій криміналістики як тактичного засобу отримання доказів. У статті містяться теоретичні положення, сформульовані в результаті комплексного аналізу наукових досліджень з проблем призначення судової експертизи слідчим. Наголошено на тому, що судова експертиза як засіб криміналістичної тактики буде найбільш ефективною, якщо відповідатиме певним критеріям, як-от: 1) законність, науковість і етичність щодо розслідування злочину; 2) доступність; - 3) ситуаційна зумовленість (або вибірковість); 4) системність. Також автор доводить, що, розглядаючи криміналістичну науку з позицій слідчої діяльності, необхідно обов'язково приділяти увагу призначенню судової експертизи як самостійного засобу криміналістичної тактики.

SUMMARY

The article is devoted to research of modern judicial examination from positions of criminalistics as a tactical mean of receipt of proofs. In the article there are the theoretical positions formulated as a result of complex analysis of scientific researches on the problems of setting of judicial examination to the investigators. It is marked about that judicial examination as a mean of criminalistics tactic will be most effective, if will answer the following criteria: 1) legality, scientific character and ethics in relation to investigation of crime; 2) availability; 3) situation conditionality (or selectivity); 4) system. Also privodyatsya arguments of that examining criminalistics science from positions of investigation activity, it is necessary necessarily to spare attention to tactic of setting of judicial examination as an independent mean of tactic.

Література

1. Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Х. : Гриф, 1997. – 255 с.
2. Белкин Р. С. Тактика следственных действий / Р. С. Белкин, Е. М. Лившиц. – М. : Новый Юристъ, 1997. – 176 с.
3. Криминалистика : [учебник для ВУЗов] / [Г. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 990 с.
4. Россинская Е. Р. Криминалистика и судебная экспертиза: взаимосвязи и разграничения / Е. Р. Россинская // Криминалистика превопечатный. – 2011. – №2. – С. 84-93.
5. Белкин Р. С. Курс криминалистики : [учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., доп.] – М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. – 837 с.
6. Сегай М. Я. Криминалистическая и судебная экспертология: разграничение функций / М. Я. Сегай // Роль и значение деятельности Р.С. Белкина в становлении современной криминалистики : [материалы научной конференции к 80-летию со дня рождения - Р. С. Белкина] – М., 2002. – С. 49-50.
7. Арсеньев В. Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре – криминалистических чтениях. – М., 1979. – Вып. 26. – С. 3-10.
8. Арсеньев В. Д. Спорные вопросы предмета судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Рефераты научных сообщений на теоретическом

ком семинаре – криминалистических чтениях. – М., 1978. – Вып. 23. – С. 3-7.

9. Надгорный Г. М. Предмет судебно-экспертной отрасли знаний и предмет судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1976. – Вып. 13. – С. 32-33.

10. Криміналістика : навч. посібник / - [А. Ф. Волобуєв, О. О. Волобуєва, О. А. Самойленко та ін.]; за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. – К. : КНТ, 2011. – 504 с.

11. Біленчук П. Д. Судові експертизи : довідник / Біленчук П. Д., Курко М. Н., Стахівський С. М. – К. : Влад и Влада, 1997. – 48 с.

12. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Право и закон, 1996. – 224 с.

13. Притузова В. А. Заключение эксперта как доказательство в советском уголовном процессе / В. А. Притузова. – М. : Госюриздат, 1959. – 162 с.

14. Бичкова С. С. Постановка питань експерту при призначенні експертизи / - С. С. Бичкова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права : збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів «Актуальні проблеми правознавства очима молодих вчених». – Хмельницький, 2002. – Спецвип. № 1. – С. 242-243.

15. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Абрамова Валентина Михайлівна. – К., 2004. – 260 с.